

1989

þÿ ' 1 2 » 1 ç 0 Á 1 Ã - ±

Katsaros, Vasilis

þÿ š - ½ Ä Á ç ' Å ¶ ± ½ Ä 1 ½ Î ½ • Á µ Å ½ Î ½ , ' . . ~ .

<http://hdl.handle.net/11728/7620>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

Ανάτυπο από τα Βυζαντινά 15

Θεσσαλονίκη 1989

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

Ανάτυπο από τα *Βυζαντινά* 15
Θεσσαλονίκη 1989

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Φοῖβος Ἴ. Πιομπίνος, "Ἑλληνες ἀγιογράφοι μέχρι τὸ 1821, Δεύτερη ἔκδοση ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη, Ἀθήνα 1984 [Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου. Σειρά: Μελέτη - Ἐρευνα, ἀριθ. 17].

Λίγα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη (1979) κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ Φοῖβου Πιομπίνου σὲ «δεύτερη ἔκδοση ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη» κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τῆς Ἐταιρείας Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου καὶ τῆ φροντίδα τοῦ τυπογραφείου «Μανούτιος».

Τὸ βιβλίο περιλαμβάνει στὴν ἀρχὴ τὸν Πρόλογο τῆς πρώτης (σ. 13-14) καὶ τῆς δευτέρας (σ. 15-16) ἔκδοσης καὶ ἀκολουθεῖ ἕνα ἐπεξηγηματικὸ σημεῖωμα (σ. 17-20), στὸ ὁποῖο ὁ συγγρ. προσδιορίζει τὶς βασικὲς κατευθύνσεις τοῦ ἔργου γιὰ τὴ μορφή, τὸ μέτρο τῶν πληροφοριῶν, τὸν καθορισμὸ τῶν ὄρων καὶ τῶν ὀρίων, τὸ περιεχόμενον κατὰ μέρη. Σύμφωνα μὲ τὶς ἐπεξηγήσεις τοῦ συγγρ. τὸ κυρίως σῶμα τοῦ βιβλίου πῆρε τὴ μορφή Λεξικοῦ μὲ σύντομες εἰδήσεις γιὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὸ ἔργο τῶν Ἑλλήνων ἀγιογράφων, ὅρος ποὺ χαρακτηρίζει—ὄχι ὀρθῶς—γιὰ τὸν συγγρ. γενικὰ τοὺς «ζωγράφους ἀγίων εἰκόπων», χωρὶς νὰ γίνεταί ἀκαμία ποιοτικὴ ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τους» (σ. 18).

Τὸ Α' Μέρος, τὸ βασικὸ τμήμα τοῦ ἔργου (σ. 21-412), περιλαμβάνει σὲ ἀλφαβητικὴ διάταξη τὰ ὀνόματα τῶν «ἀγιογράφων» ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ὡς τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, συμβατικὸ ἔριο τοῦ τέλους τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Στὶς 391 σελίδες τοῦ ἀλφαβητικοῦ εὑρετηρίου τῶν ὀρθοδόξων ἀγιογράφων περιλαμβάνονται 1778 λήμματα. Στὴ σύγκριση μὲ τὴν πρώτη ἔκδοση τὸ ἔργο πλουτίστηκε μὲ 613 νέα λήμματα σὲ 144 ἐπιπλέον σελίδες, γεγονός τὸ ὁποῖο δείχνει τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου στὸ χρονικὸ πλαίσιο μιᾶς μόνο πενταετίας.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ τρόπου παράθεσης τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν τοπωνυμίων,

ὁ χαρακτηρισμὸς ὡς ἀγιογράφων τῶν ζωγράφων ἀπὸ τὸν Χάνδακα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπαριθμησης τῶν ἔργων τῶν ἀγιογράφων φανεράνουν τὶς γενικὲς ἀρχὲς ποὺ ἀκολούθησε ὁ συγγρ. κατὰ τὴ λημματογράφηση καθὼς καὶ τὴν ἰδιότυπη βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση.

Τὸ Β' Μέρος τοῦ ἔργου (σ. 414-487) ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς πίνακες, ἕναν χρονολογικό, ποὺ περιλαμβάνει τὰ ὀνόματα τῶν ἀγιογράφων καὶ τὸν αἰῶνα μέσα στὸν ὁποῖο ἐργάστηκαν (σ. 415-440), ἕναν τοπογραφικό, ποὺ περιλαμβάνει ὀνόματα ἀγιογράφων καὶ τοὺς τόπους καταγωγῆς τους (σ. 441-461) καί, τέλος, ἕναν κατάλογο μνημείων ποὺ ζωγραφίστηκαν ἀπὸ γνωστούς ζωγράφους καὶ ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τὴ γεωγραφικὴ κατάταξη τῶν μνημείων αὐτῶν (σ. 462-488).

Τὸ Γ' Μέρος περιλαμβάνει ἕνα ὑποτυπῶδες Γλωσσάριο (σ. 489-493), ἐνῶ στὸ Δ' Μέρος (σ. 495-522) περιέχονται: Συντομογραφίες (σ. 497-503) ἑλληνογλῶσση (σ. 504-538) καὶ ξενόγλῶσση (σ. 539-550), καθὼς καὶ συμπληρωματικὴ (σ. 551-552) βιβλιογραφία.

Ὡς πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ δεδομένα τῶν μερῶν παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι, ἐκτὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγιογράφων ποὺ παραθέσαμε (1778 λήμματα), στὸν χρονολογικὸ πίνακα (σ. 415-440) ἀπαριθμοῦνται 28 ἀγιογράφοι ἀπὸ τὸν α' ἕως καὶ τὸν ι' αἰ., 16 τὸν ια' αἰ., 24 τὸν ιβ' αἰ., 32 τὸν ιγ' αἰ., 72 τὸν ιδ' αἰ., 80 τὸν ιε' αἰ., 312 τὸν ις' αἰ., 405 τὸν ιζ' αἰ., 630 τὸν ιη' αἰ., καὶ 111 τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αἰ. (συνολικὸς ἀριθμὸς ποὺ δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν λημμάτων τοῦ εὔρετηρίου τῶν ἀγιογράφων). Στὸν πίνακα τῆς κατάταξης τῶν ἀγιογράφων κατὰ τὸν τόπο καταγωγῆς (σ. 441-461) καταγράφονται 38 ἀγιογράφοι ἀπὸ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐβοία, 74 ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, 93 ἀπὸ τὰ Ἴονια νησιά, 109 ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, 13 ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, 43 ἀπὸ τὴ Μακεδονία, 66 ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, 394 ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἐνῶ 68 συνολικὰ ἀγιογράφοι συναντῶνται στὰ ἑλληνικὰ κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὡς πρὸς τὴ γεωγραφικὴ κατάταξη τῶν ἱστορημένων ἀπὸ ἐπώνυμους ἀγιογράφους μνημείων (σ. 462-488) καταγράφονται 43 μνημεῖα ἀπὸ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐβοία, 114 μνημεῖα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, 6 ἀπὸ τὰ Ἴονια νησιά, 67 ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, 63 ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, 61 ἀπὸ τὴ Μακεδονία, 47 ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, 34 ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ 84 μνημεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ, διακοσμημένα ἀπὸ ἑλληνες ἀγιογράφους. Στὰ ποσοτικὰ αὐτὰ μεγέθη ἄς προστεθεῖ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν 904 συνολικὰ βιβλιογραφικῶν τίτλων (σ. 504-552).

*

Ἀπὸ τὸν χρονολογικὸ πίνακα μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἀγιογράφων κατὰ αἰῶνες εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ μεγαλύτερο βᾶρος τοῦ ἔργου πέφτει στοὺς Ἑλληνες ἀγιογράφους (καλύτερα ζωγράφους) μετὰ τὴν Ἄλωση, ὅπου τὰ τελευταῖα χρόνια παρατηρεῖται κι ἕνα, ἰδιαιτέρο, θὰ λέγαμε, ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας.

Σημειώνουμε π. χ. τις εργασίες ελλήνων ἐπιστημόνων πού ἐμφανίστηκαν ὡς διδακτορικές διατριβές (βλ. Θεοπίστης Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Ντίλιου* [Ἴδρυμα Μελετῶν Ἰονίου καί Ἀδριατικοῦ Χώρου, 6], Ἰωάννινα 1980· Γεωργίου Γ. Γούναρη, *Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καί τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στήν Καστοριά* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 56], Θεσσαλονίκη 1980· Olga Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Streibers Matthaios von Myra (1596-1624). Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600* [Sonderheft der Zeitschrift Mnemon Nr. 1], Athen 1982· Μυρτάλης Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ἡ μονή τῶν Φιλανθρωπῶν καί ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς* [Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀρ. 31], Ἀθήναι 1983· Ἀναστασίας Γ. Τούρτα, *Οἱ Ναοί τοῦ Ἁγίου Νικολάου στή Βίτσα καί τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στό Μονοδένδρι. Προσέγγιση στό ἔργο τῶν ζωγράφων ἀπό τὸ Λινοτόπι, Α' (κείμενο, Β' (πίνακες), [δακτυλόγραφη διδ. διατριβή], Θεσσαλονίκη 1986· Κατερίνας Κυριακοῦ, *Οἱ ἱστορημένοι χορημοὶ τοῦ Λέοντα τοῦ Σοφοῦ. Ἱστορική τοποθέτηση καί εἰκονογραφική ἐξέταση (15ος-17ος αἰ.). Μέρος Α'. Κείμενο, Μέρος Β' Βιβλιογραφία-Εἰκόνες* (δακτυλόγραφη διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1988· Demetrios D. Triantaphyllopoulos, *Die Nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den Andeven Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert)*, I. Band: Text, 2. Band. Register und Tafeln [Miscellanea Byzantina Monacensia 30 A,B], München 1989).*

*

Ἐο εἰδικὸς ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου τοῦ Φοῖβου Πιομπίνου δὲν ἀγνοεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἔκδοση τοῦ ἔργου δημοσιεύτηκαν κάποιες κριτικὲς ἢ παρουσιάσεις (βλ. Χ. Μ. Κουτελάκη, *Νισυριακά* 8, 1982, 462-465· Δημήτρη Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Ἑλληνικά* 32, 1980, 206-216· Kathleen Corrigan, *Journal of Modern Greek Studies* 4, 1986, 69-70· *REB*, 44, 1986, 333-334· Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Κρητικά Χρονικά*, περ. 3η, τόμ. κς', 1986, 307-314) ἀπὸ τις ὁποῖες ξεχωρίζουν δύο: τοῦ Δημ. Τριανταφυλλόπουλου καί τοῦ Π. Α. Βοκοτόπουλου.

Ἐο Τριανταφυλλόπουλος, κρίνοντας τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου, ἀφοῦ διαπιστώσει τὴν ἔλλειψη βοθητικῶν ἔργων γιὰ τὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς καί τοποθετήσει στὴ σωστὴ βάση τὴν προσφορὰ τοῦ Φοῖβου Πιομπίνου, συζητᾷ τὰ προβλήματα τῶν χρονικῶν, γεωγραφικῶν καί πολιτισμικῶν ὀρίων πού τίθενται ἀπὸ τὸ ὕλικὸ τοῦ βιβλίου. Στὴ συνέχεια προσεγγίζει τὸ πρόβλημα τοῦ κυρίαρχου ἔρου τοῦ ἔργου («ἀγιογράφου») καί τῆς παρουσίας τῶν δημιουργῶν, γιὰ νὰ ἐπισημάνει ὀρισμένες ἀδυναμίες πραγματολογικὲς (βλ. σ. 210), βιβλιογραφικῆς πληρότητας στὴν ἑλληνικὴ καί ξενόγλωσ-

ση βιβλιογραφία (σ. 210-211), καλύτερης οργάνωσης τῶν λημμάτων καὶ τῶν παραπεμπτικῶν (σ. 211-212), γιὰ νὰ ἀγγίξει, τέλος, τὰ οὐσιώδη ἐρωτήματα καὶ ζητήματα τῆς ἐρευνας ποὺ ἀναφέρονται τόσο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Πιομπίνου, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἐλλιπῆ δεδομένα τῆς ὡς τώρα ἐρευνας (σ. 212-214).

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Τριανταφυλλόπουλου, ὁ ὁποῖος δὲν παραλείπει νὰ τονίσει καὶ τὶς ἀρετὲς τῆς ἐργασίας τοῦ Πιομπίνου (σ. 214-216), καὶ νὰ προτείνει βελτιώσεις στὸ τμῆμα τῶν εὐρετηρίων τοῦ ἔργου, ἰσχύουν γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου, ἐν πολλοῖς καὶ γιὰ τὴ δεύτερη.

Τῆ νέα μορφή τοῦ βιβλίου ἔκρινε ὁ Βοκοτόπουλος, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ὁ συγγρ. «δὲν ἀκολούθησε ὅλες τὶς ὑποδείξεις» τοῦ Τριανταφυλλόπουλου (σ. 308). Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Πιομπίνος δὲν εἶχε ὑπόψη τοῦ τῆ βιβλιοκρισία τοῦ Τριανταφυλλόπουλου, ὅπως ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ἀπὸ τοὺς βιβλιογραφικοὺς πίνακες, (ὅπου, ἂν καὶ μεταγενέστερη, ἀναγράφεται μόνο ἡ βιβλιοκρισία τοῦ Κουτελάκη γιὰ τὴν α' ἔκδοση τοῦ βιβλίου): ἔτσι ἐπαναλαμβάνονται σφάλματα—ποὺ μπορούσαν νὰ ἀποφευχθοῦν—στὴν ὀρολογία, στὴ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση, στὴ μὴ ἀρίθμηση τῶν ὀμώνυμων λημμάτων καὶ στὶς τοπωνυμίες χωρὶς τὴ νέα ὀνομασία τους, καθὼς καὶ ὀρισμένες ἄλλες ἀβλεψίες.

Ὁ Βοκοτόπουλος προχώρησε στὸν ἐξοβελισμό ὀρισμένων λημμάτων τοῦ καταλόγου, ἐπειδὴ τὰ πρόσωπα εἶτε εἶναι ἀνύπαρκτα εἶτε εἶναι χορηγοὶ ἢ τέλος τὰ ὀνόματά τους ὀφείλονται σὲ παραναγνώσεις (σ. 309-310): λ. *Αὐξέντιος*, *Εὐγένιος*, *Εὐστράτιος*, *Μαρδάριος*, *Ὁρέστης*, *Ἀτζέμος Βεργῆς*, *Γεννάδιος μητροπολίτης Σερρών*, *Ἐκτωρ*, *Βίκτωρ ὁ Κερκυραῖος*, *Σταμάτιος Φωκᾶς*, *Κωνσταντῖνος Ρίκος*, *Ἰωάννης τοῦ Νικολάου*, *Δεσποινέτας*). Μιὰ ἄλλη κατηγορία λαθῶν ὀφείλεται στὴ χρῆση ὄχι ἐγκυρων βοθημάτων ποὺ παραπλανοῦν τὸν συγγρ. [ἂν καὶ πιστεύω ὅτι γιὰ παρόμοια συλλογὴ ὕλικου κάποτε εἶναι χρήσιμη καὶ ἡ «ἐρασιτεχνικὴ» βιβλιογραφία καὶ ὀρθὰ περιλαμβάνονται πολλὰ ἀπὸ τὰ βιβλιογραφικὰ βοηθήματα στὸ *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν ἄλωση* (1430-1830) τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη (βλ. καὶ πιὸ κάτω), μὲ τὴ συνοδευτικὴ βέβαια ἀξίωση ὅτι ἀσκεῖται πάντα ὁ ἐπιστημονικὸς ἔλεγχος τῶν δεδομένων τους]. Ὁ Βοκοτόπουλος σημειώνει ἐπίσης εἰκοσιδύο σημεῖα στὸ βιβλίο τοῦ Πιομπίνου, ὅπου διαπιστώνονται ἀνακρίβειες ἢ παραλείψεις (σ. 311-313), γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ «Ἑλληνες ἀγιολόγοι μέχρι τὸ 1821» ἀποτελοῦν χρησιμότατο βοήθημα γιὰ ὅποιον ἀσχολεῖται μὲ τὴ βυζαντινὴ καὶ κυρίως μὲ τὴν μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ, κάνουν ὅμως συγχρόνως αἰσθητὴ τὴν ἔλλειψη ἐνὸς υπεύθυνου λεξικοῦ, γραμμένου ἀπὸ εἰδικούς, μὲ κριτικὴ διάθεση καὶ πλήρη γνώση τῆς βιβλιογραφίας καί, εἰ δυνατόν, καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ὕλικου (σ. 314). Τὰ γραφόμενα τοῦ Βοκοτόπουλου εἶναι φανερό ὅτι ὑπαινίσσονται τὸ *Λεξικὸ τῶν μεταβυζαντινῶν ζωγράφων* τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, ὅπως ρητὰ σημειώνει τὴν προαναγγελία

του ό Τριανταφυλλόπουλος (σ. 207 σημ. 4).

Τό άναμενόμενο τότε έργο του Μανόλη Χατζηδάκη κυκλοφόρησε τρία χρόνια άργότερα (βλ. Μανόλη Χατζηδάκη, "Ελληνες ζωγράφοι μετά την άλωση (1450-1830), [Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών Ε.Ι.Ε., 33] τόμ. Ι ('Αβέρκιος-Ίωσήφ), 'Αθήνα 1987) και ή άναφορά του στο έργο του Πιομπίνου (Προλογικά, σ. 16) ως έπιτραπεύ έδω να μεταφερθεύ ατύουσια: «Πιο πρόσφατη και πληρέστερη είναι ή έργασία του κ. Φοίβου Πιομπίνου (Πιομπίνος 1984) που φιλοδόξησε να περιλάβει και τους βυζαντινούς ζωγράφους. Τό βιβλίο είχε και δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη. Ό αριθμός των λημμάτων είναι μεγάλος, άσφαλώς ό κόπος πολύς, αλλά ή έλλειψη οικειότητας του συγγραφέα με τά προβλήματα τής τέχνης τής έποχής οδήγησε σε μηχανική άποθησαύριση από παλαιά και νέα δημοσιεύματα, άναγκαστικά άκριτη, που επέτρεψε την καταχώρηση έσφαλμένων παλαιών άναγνώσεων ονομάτων που έχουν άποκατασταθεύ πριν από πολλές δεκαετίες, τή μετατροπή άγιων σε ζωγράφους, την παράθεση άνύπαρκτων ζωγράφων και πολλών άνεξέλεγκτων πληροφοριών, όλων χαρακτηριστικών μιās έρασιτεχνικής έργασίας (βλ. Βοκοτόπουλος Π., Βιβλιοκρισία στα Κρητικά Χρονικά ΚΣΤ', 1986, 307-314). Για τους λόγους αυτούς δέν θεωρήσαμε σκόπιμη τή μεία του έργου στα λήμματα, ή όποία θα έπρεπε να συνοδεύεται από τις διορθώσεις των σφαλμάτων».

Οι παρατηρήσεις των προηγούμενων έρευνητών, που συνοψίζονται στα παραπάνω γραφόμενα του Μανόλη Χατζηδάκη, έπιβεβαιώνουν κάποιες γενικότερες κατηγορίες άδυναμιών ένός έργου που άν τó έντάξει κανείς, με σχετική άποστασιοποίηση, στα χρονικά όρια που τó γέννησαν, ένέχει πράγματι, στη σύλληψη και στην πραγμάτωσή του, τó δέος ένός τολήματος του συγγρα. Άντιλαμβάνεται κανείς εύκολα ότι ή προσπάθεια του Φοίβου Πιομπίνου, προσπάθεια άτομική ένός ένθερμου λάτρη τής βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, ήταν φυσικό να παρουσιάζει κενά και άδυναμίες, όταν μάλιστα ό ίδιος ό Χατζηδάκης κλείνει τόν Πρόλογο του δικού του έργου με τά ακόλουθα λόγια: «Ό κατάλογος των ζωγράφων, παρά τή μακροχρόνια άδιάκοπη άπασχόληση όχι λίγων ανθρώπων, δέν είναι δυνατό να είναι ούτε πλήρης ούτε άναμάρτητος...»

Ή δημοσίευση μέρους του έργου του Μανόλη Χατζηδάκη έπιβάλλει σ' αυτή τή φάση των πραγμάτων τή συγκριτική θεώρηση των λημμάτων (Α-Ι), από την άντιβολή των όποιών προκύπτει ένας συμπληρωματικός κατάλογος στο έργο του Πιομπίνου. Είναι τά λήμματα:

'Αβραάμ (1) 143, (2) 144, 'Αβραμιώτης 'Αλέξανδρος 144, 'Αγάπιος (1) 145, 'Αγάπιος (3) 145, 'Αγγελέτος 146, "Αγγελος (2) 154, 'Αγιομαύρας ή Σανκταμαύρας 'Ιωάννης 154, ("Αγιος Πλαταμώνος 154), 'Αζάριος 155, 'Αθανάσιος (5) 157-158, (6) 158, (12) 159, (13) 159,

Ἰαλακαζάν Γεώργιος (*Alacasan*) 183, Ἰαλ(γ)γονάκης Ντάντουλος (*Δάνδολος*) 160, Ἰαλέξανδρος Γεώργιος (*Alessandro Giorgio*) 160, Ἰαλιπράντης Ἀντώνιος 161, Ἰαλιπράντης Σπύρος 161, Ἰαλίνης Εἰστάθιος 161, Ἰαμάραντος Τζανῆς 162, Ἰαμβροσίος 162, Ἰαγαγνώστης (2) 162, (7) 163, (10) 163, Ἰαγαγνώστης Γεώργιος 164, Ἰαγαγνώστου Ἄγγελος 164, Ἰαανίας (1) *de Damasco* ἢ *Anadias* 164, Ἰαανίας (5) 165, Ἰααστάσιος (1) 165, (4) 165, (6) 166, (9) 167, (11) 167, (12) 167, (15) 168, Ἰανδρέας (1) 169, (3) 169, (5) 183, (6) 183, Ἰανδριόπουλος Δημήτριος (*Andripulo Dimitri*) 169, Ἰανθιμος (1) 170 (4) 170, (5) 171, Ἰαντιβάσης(;) Ἰαλέξανδρος 171, Ἰαντιωνάκης Γεώργιος 171, Ἰαντώνιος (1) 171, (3) 172, (4) 172, (6) 172, (7) 173, (10) 173, (11) 173, (14) 174, (15) 183, Ἰαντωνίου Στ. 174, Ἰανώνυμος Κέπρου (1474) 174, Ἰανώνυμος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (15ος αἰ.) 174, Ἰαποστολάκης Ἰωάννης 177, Ἰαποστόλης 183-184, *Aquilo* 184, Ἰαρβανιτάκης Κωνσταντίνος 178, Ἰαρβανίτης Κωνσταντίνος 178-179, Ἰαργύρης Ἐμμανουήλ 179, Ἰαργυρός 179, Ἰαργυρός Γεώργιος 179, Ἰαργυρός Γρηγόριος 179, Ἰαρμενόπουλος Ἄγγελος 180, Ἰαρσένιος (1) κωδικογράφος 180, (2) 181, Ἰασ [. . .] 181, Ἰασπρογίτης Γεώργιος (*Asprogiti*) 181, Ἰασπρογίτης Γιάννης 181, Ἰαστέριος (1) 181, Ἰατζαλῆς 182, Ἰαγόουστης 183.

Ἰαζελιώτης 184, Ἰιάλβης Πέτρος 185, Ἰαράνης ἢ Ἰαραναῖς Κοσμάς 185, Ἰαρθολομαῖος 186, Ἰαρούχας Θωμᾶς (*Varuca Tomaso*) 186, Ἰαροβόσης Ἰωάννης 186, Ἰασαράμπας Ἰωάννης 186, Ἰασιλάκης 186, Ἰασίλειος (1) 187, (2) 187, (4) 205, Ἰαφιόπουλος Χρήστος 187, Ἰιαπκο Νικόλαος 191, Ἰιακέντιος 205, Ἰιατζένζος 202, Ἰιατο Δημήτριος (Βύτος) 202, Ἰιατο Ἰωαννίκιος 202, Ἰια(ι)σκόντης Νικόλαος 202, Ἰιαύλαρης Χρήστος 204, Ἰιαουρακούλης Γεράσιμος 204, Ἰιαουρόπουλος Νικόλαος 204, *Brosini* Ἰιαμβροσίος 205,

Ἰιαβαλαῖς Ἰιαγάπιος 206, Ἰιαβριήλ (1) 206, (2) 206, Ἰιαλάσσοις - Φουρνῆς Ἀντώνιος (*Galazzofurni*) 210, *Galeaco* Νικόλαος 211, *Gasparinas de Esculo* ἢ *Dasculo* ἢ *Dascolo* ἢ *Gasparuo Dascolo* 211, Ἰιαγίνος 211, Ἰιαδεὸν 211, Ἰιαγεννάδιος 211, Ἰιαγεντῆς Στυλιανὸς 211, Ἰιαγέσιμος (2) 213, (3) 213, (4) 213, (7) 214, (9) 214, (10) 214, Ἰιαγεμανὸς (1) 214, (2) 214, (3) 214, Ἰιαγερόντιος 215, Ἰιαγέριος (1) (*Greco*) 215, (2) 215, (3) 215, (6) 215, (9) 216, (13) 217, (15) 217, (20) *Georghe Grecul* 218, Ἰιαγέριος (22) 218, (23) 219, (24) 219, (26) 220, (27) 220, (28) 221, (30) 221, (33) 222, (τοῦ Περαι), Ἰιαγέριος (34) 223, (35) 223, (37) 224, (42) 225, (44) 225, (47) 226, (48) 226, (49) 227, (51) 227, (52) 234, (53) 234, (54) 235, (55) 235 (56) 235, (57-58) 235, Ἰιαγιαννάκης 228, Ἰιαγιαννὸς 228, Ἰιαγιαννουλίκος 228,

Γ(κ)αλβάνος Μάρκος 228 (*Galvano Marco*), Γκινάκης Εδστάθιος 229, Γρηγόριος (1) 230, (3) 230, (4) 231, (6) 231, (8) 231, (10) 231, Γριέγ(κ)ος Ἰωάννης (*Griego Juan*) 232, Γρυπάρης Ἀλήσανδρος (Ἀλέξανδρος;) 234, Γρυπάρης Ἀντώνιος 234.

Δαβίδ (3) 238, Δαμαρᾶς Νικόλαος 238, Δαμασκηνός Μιχαήλ (1) 239, (*Damasceno Michele*), Δανιήλ (4) 256, (5) 256, (7) 257, (10) 257, Δανίλης Ἰωάννης 257, Δαρζέντας Ἐμμανουήλ 257, Δαρῶνας Ἰάκωβος (Νταρώνας Γιάκομος) 257, Δεβάρης Ἀναστάσιος 259, Δεβάρης Ἰωάννης 259, Δέκαρχος Ἰωάννης 260, Δελαγραμμάτικας Μακάριος 260, Δελάρτας Λεονάρδος 260, Δελβινιώτης Θεόδωρος 260, *De Milo Φραγκίσκος* 261, Δέσος Σίλβεστρος 261, Δήμας (1) 264, (2) 283, Δημητράκης 265, Δημήτριος (2) 265, (5) 267, (8) 267, (9) 267, (17) 269, (19) 270, (20) 270, (23) 270, (24) 270, (26) 271, (28) 271, (31) 271, (32) 271, (33) 271, (34) 271, (37) 272, (41) 272, (42) 273, (43) 273, (44) 273, (47) 273, (48) 273, (49) 273, (50) 273-274, (51) 274, (52) 274, (53) 274, (54) 274, (55) 283, Δημητρίου Κωνσταντίνος 274, Δημήτριος Μπ. 274, Δήμος (1) 275, (2) 275, *Dia cento Redolfo* 283, Διακογιάννης 275, Διαμαντῆς (1) 275, (2) 275, (3) 275, Διμηνίτης Μανώλης 276, Διονύσιος (2) (Θερωμιώτης) 276, Διονύσιος (5) 277, (6) 277, (9) 277, (10) 277, (11) 277, Δομενεγίνης Φραγκίσκος 278, Δοξαράς Δημήτριος 278, Δοσίθεος (1) 281, (2) 281, Δούκας 282, Δρ[. . .] Κώστας 282, Δραγῶνας 282.

Εἰρηνικός Κωνσταντίνος (*Erinico Costanzo*) 283, Ἐμμανουήλ (2) 283, (7) 284, Ἐξαρχάκης Μιχαήλ 285, Εἰδαίμων Ἰωάννης 286, Εἰθύμιος (1) 286, (2) 286, Εἰστάθιος (2) 287, (3) 287, Εἰστράτιος (3) 289, Εἰφρόσυνος (2) 290, Ἐφραῖμ 290.

Ζανέτος 291, Ζάννος Γεώργιος 291, Ζαπέλης Γεώργιος (*Zapelli ἢ Zappelli Giorgio*) 291, Ζαφούρης ἢ Τζαφούρης Νικόλαος (*Zafuri Nicolo*) 292-294, Ζαφούρις 295, Ζιριζίρης Κωνσταντίνος 295, Ζώης Ἀναστάσιος 297, Ζώης Θεοδόσιος 297, Ζωσιμᾶς (2) 299.

Ἡλίας (3) 299, Ἡσαΐας (1) 299, (3) 300, (4) 300, (6) 300, (7) 301.

Θεοδόσιος (1) 302, (2) 302, (3) 302, Θεοδοσίου Νικόλαος 302, Θεόδωρος (1) 303, (3) 303, (6) 304, (9) 306, (10) 306, (15) 306, (17) 306, (19) 307, (20) 307, (21) 316, (22) 316, Θεόκλητος (1) 308, Θεολόγης 308, Θεοφάνης (3) 313, (4) 313, (5) 313, (6) 313, Θεοφύλακτος (1) 314, (2) 314, Θωμᾶς (1) 316, (2) 316, Θεοδόσιος (6) 317.

Ἰακώβ 317, Ἰάκωβος (1) 317, (2) 317, (3) 317, (4) 317, (5) 318, (6) 318, (7) 318, (9) 318, (10) 319, (12) 319, Ἰγνάτιος (1) 319, (2) 319, (3) 320, Ἰεζεκιήλ 320, Ἰερεμίας (3) 320, (4) 320, Ἰερόθεος (1)

320, (2) 320, Ἰσπανὸς Σκευοφύλαξ 321, Ἰωακεῖμ (1) ἢ Ἰωαννίκιος 322, Ἰωακεῖμ (2) 322, Ἰωάννης (1) 322, (2) 322, (3) (Ζαν) 322-323, (9) 323, (12) 323, (13) 323, (14) 325, (15) 325, (16) 325, (17) 325, (19) 325, (20) 325, (21) 325, (23) 326, (32) 328, (35) 329, (36) 329, (37) 329, Χατζῆ-Ἰωάννης (38) 329, Ἰωάννης (40) 330 (41) 330, (42) 330, (44) 330, (45) 330, (46) 331, (47) 331, (48) 331-332, (50) 332, (51) 333, (54) 333, (57) 333, (58) 333, (60) 333-335, (65) 336, (67) 337, (69) 337, (71) 337, Χατζῆ-Ἰωάννης (73) 337, Ἰωάννης (75) 338, (76) 338, (78) 339, (79) 339, (80) 339, (85) 339, (86) 341, (87) 342, (88) 342, Ἰωαννίκιος (3) 340, (4) 340, (8) 341, Ἰωαννίτης Θ. Κ. 341, Ἰωάσαφ (1) 341, Ἰωνᾶς 341, Ἰωσήφ (1) 341, (4) 342.

Ἐπὶ πλεόν λήμματα ὑπάρχουν καὶ στὸ Λεξικὸ τοῦ Πιομπίνου (μὲ τὰ γράμματα α, β, κτλ. ἐντὸς < > δηλώνεται ἡ διάκριση ὁμώνυμων λημμάτων στὴν ἴδια σελίδα):

Ἀβλιχος Γεώργιος 21, Ἀγιορείτης Νικηφόρος <πιθ. λ. Νικηφόρος> 24, Ἀγραφιώτης Ἰωάννης <ἀπὸ τοπων.> 25, Ἀθανάσιος <γ> 27, Ἀθανάσιος <β> 28, Ἄκος (ἢ Ἄχος;) Ἰωάννης 28, Ἀλβανίτης Ἰωάννης 29, Ἀλέξιος <β> 30, Ἀλεπράντης Νικόλαος <πιθ. Ἀλιπράντης> 30, Ἀλιένσε Στέφανος τοῦ Ἀντωνίου 31, Ἀμβρόσιος 32, Ἀναγνώστης <α> 33, Ἀναγνώστης <β> 34, Ἀναγνώστης ὁ Βυζάντιος 34, Ἀναγνώστης Ἀναστάσιος 34, Ἀναγνώστης Κωνσταντῖνος <πιθ. λ. Κωνσταντῖνος> 37, Ἀναγνώστης Μιχαὴλ τοῦ Δημητρίου <πιθ. λ. Μιχαὴλ> 37, Ἀνανίας <γ> 38, Ἀναστάσιος <γ> 39, Ἀνατόλιος 42, Ἀντάκος Σταμάτιος 44, Ἀντώνιος ὁ Χαλκιδεύς <ι> 44, Ἀντώνιος <α> 45, Ἀντώνιος <α> 46, Ἀπόστολος <α> 48, Ἀρσένιος <α> 50, Ἀρώνης 51, Ἀσπιώτης 51.

Βαγγέλης 54, Βάλλβης Δημήτριος 54, Βαλίτας Μᾶρκος 55, Βασιλικὸς 57, Βελιστής 57, Βερετζᾶς Φιλ. 59, Βλαστός Κωνσταντῖνος 64, Βλαχάβας Ἀθανάσιος 64, Βογᾶς Ἀναγνώστης 64, Βοσνιώτης Ἰερόθεος 65.

Γαβριὴλ <α> 67, Γεωργαντᾶς (Γεωργαντᾶς;) 73, Γεώργιος <γ> 76, Γεώργιος ὁ ἐκ Κάμπου 77, Γεώργιος <δ> 79.

Δαβὶδ <β> 88, Δαμασκηνὸς <β> 90, Δαπραρόπουλος Στέφανος 93, Δασκοῦλος Γασπαρίνος τοῦ Νικολάου, μαῖστρος 93, Δεσίπρης Δημήτριος 94, Δημήτριος <γ> 103, Δημήτριος <α> 104, Δημήτριος τοῦ Ἰσαὰκ 104, Δημήτριος <δ> 104, Ἅγιος Διονύσιος ὁ Νεὸς ὁ ἐν Ὀλύμπῳ 106, Δρημαλῆς 111.

Ἐμμανουὴλ <α> 114, Ἐμμανουὴλ Ἀργύρης (καὶ Ἀργύρης Ἐμμανουὴλ) 118, Ἐδστάθιος <β> 118, (Τὰ λ. Ζωγράφος Ἀθανάσιος — Ζωγράφος Τέρπος τοῦ Κωνσταντίνου 122-125 δὲν ἔχουν θέση κάτω ἀπὸ τὸ ἐπαγγελματικὸ «ζωγράφος»).

Θεοδοσίως τοῦ Νικολάου 129, Θεοδοσίον Κώνστας (βλ. λ. Κώνστας) 130, Θεοφάνης <α> 136, Θεόφοβος 138.

Ἰάκωβος <α> 140, Ἰγνάτιος 141, Ἰωακείμ 143, Ἰωάννης ἐκ Κερκύρας, μαΐστρος (βλ. λ. Ντακορφοῦς) 147, Ἰωάννης <α> 148, Ἰωάννης ὁ Ρόδιος 148, Ἰωάννης <β> 148, Ἰωάννης <α> 149, Ἰωάννης <α> 151, Ἰωάννης <δ> 151, Ἰωάννης <γ> 152, Ἰωάννης τοῦ Ἐμμανουήλ 152, Ἰωάννης <γ> 153, Ἰωάννης <α> 154, Ἰωάννης <γ> 154, Ἰωαννίκιος <γ> 161, Ἰωαννίτης Δημήτριος <πιθ. τοπων. λ. Δημήτριος> 162, Ἰωσήφ τοῦ Πασχαλέως 163.

Ὁ Μανόλης Χατζηδάκης, ἐκτὸς τοῦ ὅτι πλουτίζει ὀρισμένα λήμματα ἀπὸ ἄποψη θεματολογικοῦ περιεχομένου καὶ βιβλιογραφικῆς τεκμηρίωσης, ἐνοποιεῖ μερικὰ κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα ἐνὸς ζωγράφου (Π = Πιομπίνος, Χ = Χατζηδάκης) ἔπεται παραπομπὴ στὶς σελίδες τῶν ἔργων τους):

Π 26 Ἀθανάσιος <δ> + Π 27 Ἀθανάσιος <α> = Χ 158 Ἀθανάσιος (7)· Π 27 Ἀθανάσιος <δ,β> + Π 27 Ἀθανάσιος <δ> = Χ 159 Ἀθανάσιος (9)· Π 30 Ἀλέξιος τοῦ Νικολάου <α> + Π 30 Ἀλέξιος τοῦ Νικολάου <β> = Χ 160 ἴδιο λ. βλ. Χωραφᾶς· Π 33 Ἀναγνώστης <β καὶ δ = Χ 162 Ἀναγνώστης (3) (Σελεμπερδάκης);· Π 39 Ἀναστάσιος <ε> + Π 40 Ἀναστάσιος <α καὶ β> = Χ 167 Ἀναστάσιος (8)· Π 40 Ἀναστάσιος τοῦ Ἰωάννου + Π 41 Ἀναστάσιος τοῦ Ἰωάννου = Χ 167 Ἀναστάσιος (13)· Π 31 Ἀνατόλιος ὁ Πάριος καὶ Ἀνατόλιος = Χ 102-103 Ἀνατόλιος Π 45 Ἀντώνιος <ε καὶ β,γ> = Χ 173 Ἀντώνιος (9)· Π 30 Βίκτωρ ὁ Κοῦης + Π 61 Βίκτωρ ὁ Κερκυραῖος καὶ Βίκτωρ <α> = Χ 192-201 Βίκτωρ· Π 63 Βλαστός Γεώργιος <α, β> = Χ 202-203 Βλαστός Γεώργιος·

Π 77 Γεώργιος <α>, Γεώργιος τοῦ Ἀναστασίου, Γεώργιος <β καὶ γ> = Χ 221-222 Γεώργιος (31)· Π 78 Γεώργιος τοῦ Ἀναστασίου, Γεώργιος <β> = Χ 223-224 Γεώργιος (36)· Π 78 Γεώργιος <γ> + Π 79 Γεώργιος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων = Χ 224 Γεώργιος (38)· Π 80 Γεώργιος <β> + Π 81 Γεώργιος <β> καὶ Γεωργίου Γεώργιος = Χ 227 Γεωργίου Γεώργιος.

Π 92 Δανιὴλ <β, γ> = Χ 254 Δανιὴλ (1)· Δανιὴλ <δ, ε> = Χ 255 Δανιὴλ (3)· Π 93 Δέκαρχος Ἐμμανουήλ + Π 94 Δέκαρχος Μανέας = Χ 260 Δέκαρχος Ἐμμανουήλ (Dhecarghus Maneas ἢ Papamanolis)· Π 96 Δημαγγελάκης Ἀναγνώστης, Δημαγγελέας Ἀναγνώστης = Χ 263-264 Δημαγγελάκης ἢ Δημαγγελέας Ἀναγνώστης· Π 100 Δημήτριος <γ> + Π 101 Δημήτριος <α> = Χ 268-269 Δημήτριος (15)· Π 101 Δημήτριος <β> + Π 102 Δημήτριος <α> = Χ 270 Δημήτριος (25)· Π 102 Δημήτριος <δ> + Π 105 Δημήτριος <β> = Χ 271 Δημή-

τριος (30). Π 108 Διονύσιος <α, β> = X 277 Διονύσιος (7).

Π 114 Ἐμμανουήλ <γ, δ> = X 284 Ἐμμανουήλ (4).

Π 142 Ἱερόθεος <α, β> = X 321 Ἱερόθεος (3). Π 142-143 Ἰσπανὸς Νικόλαος (ὁ πρεσβύτερος) καὶ (ὁ νεότερος) = X 321 Ἰσπανὸς Νικόλαος. Π 146 Ἰωάννης <α, β> = X 322 Ἰωάννης (3). Π 147 Ἰωάννης τοῦ Πέτρου <α, β> = X 323 ἴδιο λ. Π 151 Ἰωάννης <β> + Π 152 Ἰωάννης <α> = X 328-329 Ἰωάννης (33). Π 153 Ἰωάννης <στ> + Π 155 Ἰωάννης <ε> = X 335 Ἰωάννης (63). Π 154 Ἰωάννης <δ> + Π 155 Ἰωάννης <γ> + Π 156 Ἰωάννης τοῦ Ἀθανασίου + Π 157 Ἰωάννης <α> + Π 157 Ἰωάννης τοῦ Ἀθανασίου = X 336 Ἰωάννης (66).

Ὁ Μανόλης Χατζηδάκης ἀποχωρίζει ὀρισμένα λήμματα καὶ διακρίνει ἕναν ἀκόμη ζωγράφο, π.χ.:

Π 80 Γεώργιος ὁ Κρησ = X 225 + Γεώργιος (4). Π 92 Δανηλ <γ> = X 254 + Δανηλ (2). Π 101 Δημήτριος τοῦ Ἰακώβου = X 270 + Δημήτριος (21). Π 149 Ἰωάννης <β> = X 327-328 + Ἰωάννης 30).

Δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιμείνει κανεὶς περισσότερο στὶς διαπιστωμένες ἀδυναμίες τῆς ἐργασίας τοῦ Πιομπίνου. Ἄν ὁ στόχος εἶναι νὰ ὑποδείξει κάποια ἀπὸ τὰ σημεῖα ποὺ ἐπιδέχονται βελτιώσεις δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην οἱ ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις κάποιων ἀβλεψιῶν, ἀλλ' ἡ ἐπισήμανση βασικῶν γραμμῶν ποὺ διατρέχουν σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή του τὸ ἔργο. Εὐκόλα π.χ. ἀναγνωρίζει κανεὶς ὅτι ἡ καταλογογράφηση τῶν βυζαντινῶν ἀγιογράφων ἀπὸ τὸν α' ὡς τὸν ιε' αἰ. δὲν εἶναι οὔτε σαφὴς οὔτε πλήρης. Γιὰ τὴν πρώτη ἔνσταση θὰ μπορούσε νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἡ περίπτωση τῶν ψηφιδογράφων (Πιομπίνος, σ. 17) γιὰ τὴ σχέση ψηφωτῆ καὶ ζωγράφου ποὺ θὰ μεγάλωνε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναφερομένων προσώπων (βλ. πρόχειρα τώρα Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, Παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τοὺς τύπους ὑπογραφῆς καλλιτεχνῶν καὶ τεχνιτῶν στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, συγκριτικὰ μὲ τὴν Ἑλληνικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα, Ἀμητός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο, τόμ. I, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 89-98. Τῆς ἴδιας, Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν διαπέδων τῆς Ἑλλάδος, II, Πελοπόννησος-Στερεὰ Ἑλλάδα [Βυζαντινὰ Μνημεῖα, 7], Θεσσαλονίκη 1987, σ. 39-42). Γιὰ τὴ δεύτερη ἔνσταση θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν βυζαντινῶν ζωγράφων θὰ μεγάλωνε ἐπίσης σημαντικὰ, ἂν ὄχι μὲ τὴ συστηματικότερη ἐξέταση τῶν ἀντικειμένων, τουλάχιστον μὲ τὴν εὐρύτερη ἀνίχνευση τῶν πηγῶν (π.χ. δύο ζωγράφοι, Νικόλαος καὶ Ἐπιφάνιος, ἀναφέρονται σὲ κείμενα τοῦ 13ου αἰ., βλ. N. A. Bees, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien), herausgegeben aus dem Nachlass von N. A. Bees (Βέης) von E. Bees-Seferli, BNJ 21 (1976) 86. 27. 38-41. Πρβλ. J. Darrouzès, Notes sur Euthyme

Tornikès, Euthyme Matakès et Georges Tornikès, REB 23 (1965) 154 κ.ζ.

Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐλλείψεων στὸν τομέα τῆς βιβλιογραφίας, ποὺ θὰ φώτιζε ταυτόχρονα καὶ τὰ σημεῖα τῆς διαπραγματεύσεως, εἶναι δυνατόν τώρα νὰ προστρέξει ὁ συγγρ. στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τῶν διατριβῶν ποὺ ἀνέφερα πιὸ πάνω καθὼς καὶ στὸ βιβλίον τοῦ Χατζηδάκη. Ἄλλὰ μὲ κατάλληλη προσαρμογὴ τῶν δεδομένων τῆς στάς συγκεκριμένα λήμματα· γιατί δὲν κατανοεῖ κανεὶς εὐκολὰ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ λείπουν ἀπὸ ὀρισμένα λήμματα τὰ πλέον ἀρμόζοντα μελετήματα (π.χ. τὸ ἄρθρον τοῦ Σ. Κίσσοσ, γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Θεσσαλονικέων καλλιτεχνῶν Ἀστραπάδων, ποὺ λύνει στὴν οὐσία τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ Μιχαήλ Ἀστραπᾶ (s.v.), *Zograf* 5(1974) 35-37· ἢ ad hoc παραπομπή στὸ λ. Κωνσταντῆς (σελ. 209 στὴν ἐργασία τῆς Μ. Βαφειάδου, Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Θεσσαλικά Ἀμπελάκια, Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτ. Σχολῆς Ἀριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης 3 (1967-1968) 17-36 κ.ζ.) ἢ ν' ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία ὀνόματα ἐρευνητῶν συνδεδεμένα ἄρρηκτα μὲ ὀρισμένα ὀνόματα τοῦ καταλόγου π.χ. στὸ λ. Ἀρσένιος Ἐλασσῶνος (sic) τῆς σελ. 50, βλ. Φωτίου Ἀρ. Δημητρακοπούλου, Ἀρσένιος Ἐλασσῶνος (1550-1626). *Βίος καὶ ἔργο. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν μεταβυζαντινῶν λογίων τῆς Ἀνατολῆς* [Ἐπιστημονικὴ Βιβλιοθήκη 1], Ἀθήνα 1984 ἢ στὸ λ. Μετοχίτης Θεόδωρος τῆς σελ. 247 ἢ ἐργασία τοῦ Ihor Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos. La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia, III, Bruxelles 1962· πρβλ. τὴν Eva de Vries-van der Velden, *Théodore Métochite. Une réévaluation*, Amsterdam 1987 ἢ στὴ σελ. 277, λ. Ἁγιος Νεοφύτος ὁ Ἐγκλειστος στὸ βιβλίον τοῦ Ἰω. Χατζηγιωάννου, Ἱστορία καὶ ἔργα Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ ἐγκλειστοῦ, Ἀλεξάνδρεια 1914). Θὰ ἦταν ἐπίσης εὐκτέον νὰ συμπληρωθοῦν τὰ βιβλιογραφικὰ κενὰ τῶν λημμάτων ποὺ δὲν ἀπτηχοῦν τὰ γραφόμενα τῆς σελ. 19 — ὅπως ὑπέδειξε ὁ Τριανταφυλλόπουλος—καὶ τὰ λήμματα αὐτὰ εἶναι πολλὰ καὶ μετέωρα:

Ἀναγνώστης <δ, ε> 33, Ἀναγνώστης <α> 34, Ἀνατόλιος ὁ Πάριος 41, Ἀνατόλιος 42, Ἀντώνιος 44, Ἀρσένιος Ἐλασσῶνος 50, Βαγγέλης 54, Βογᾶς Ἀναγνώστης 64, Γαβαλᾶς Ἀντώνιος 67, Γεράσιμος <γ> 72, Δανὴλ 91, Δημήτριος 97, Δημήτριος [. . . λᾶς] 103, Δημήτριος <α> 104, Διονύσιος 106, Διονύσιος <α> 107, Δωρόθεος <α> 111, Ἐδστάθιος <α> 118, Ζωγράφος Κωνσταντῖνος 124, Θεοδοσίον Κώνστας 130, Ἰουλιανὸς Βαπτιστῆς 142, Ἰωάννης <γ> 154, Καλαμᾶς Ἀνδρέας 168, Καλοδονᾶς 174, Κασσαντάκης Ἀντώνιος 181, Κληροδότης Παναγιώτης 184, Κωνσταντῖνος <α> 211, Λογγοβίτης Ἡλίας 226, Μαρμαρᾶς

Ἰγνάτιος 238, Μαυρογιάννης Γεώργιος 242, Μητρος, Μητροφάνης <δ> 249, Μιχαήλ <β> 254, Μιχαήλ <α,β,γ> 256, Μπελεζίνης Γεώργιος 269, Νικηφόρος <β> 282, Νικόλαος <α,γ> 291, Νικόλαος 292, Ντακορφούς Ἰωάννης, Νταρόδος Ἰωάννης καὶ Νικόλαος 295, Παπαδημήτρης Ἰσαάκ 312, Πεντηχοράκης Χριστόδουλος 324, Πορποντζιώτης Δημήτριος καὶ Νεόφυτος 332, Προελεύσις Μιχαήλ 336, Ροῦσσοι Νικόλαος 343, Σιγάλας Μερκούριος Ἀναγνώστης 353, Τιμόθεος 390, Τουρνάκης 391, Φίτζης Νικόλαος 396, Φουρνιάρη Παναγιώτης 398, Φραντζεσκάκις 399, Χανδεμενάκης Παρθένιος 404, Χαρτοφυλάκιος Γεώργιος 405.

Θὰ πρέπει, τέλος, ν' ἀποφευχθοῦν οἱ ἐλλιπεῖς τίτλοι στὸν κατάλογο τῆς βιβλιογραφίας (π.χ. 40 Βέης, Ν.Α., Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Μεσσηνίας μ ε τ ἄ σ χ ε τ ι κ ῶ ν ἄ ρ χ α ι ο λ ο γ η μ ἄ τ ω ν, ΔΙΕΕ 6(1901)373-396 κτλ.).

*

Ἦδη ὁ Δημήτρης Τριανταφυλλόπουλος ἔχει τονίσει ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Φοίβου Πιομπίνου «εἶναι διπλὰ πολύτιμο σὲ ὅσους τυχαίνει νὰ τοὺς ἀπασχολοῦν καὶ πρακτικὰ τὰ μνημεῖα... γιατί προσφέρει τὶς «πρῶτες βοήθειες» (σ. 215). Αὐτὰ τὰ λόγια στὴν πρώτη ἀκόμη ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Για τὴ δεύτερη ἔκδοση ὁ Παναγιώτης Βοκοτόπουλος ἀναφέρεται στὴ «μεγάλῃ χρησιμότητῃ τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Πιομπίνου, ποὺ καλύπτει ἓνα αἰσθητὸ κενὸ στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία» (σ. 308), ἀλλὰ καὶ ἐκφράζεται μὲ τὴν ἐπιφύλαξιν «ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ κ. Πιομπίνου πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ προσοχὴ καὶ οἱ πληροφορίες του νὰ ἐλέγχονται» (σ. 313-314). Μὲ κάποιον σεβασμὸν γιὰ κάθε ἀνθρώπινη προσπάθεια, καὶ ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὸ ζῆλον καὶ τὸν «πολὺ κόπον» τοῦ Φοίβου Πιομπίνου, νομίζω ὅτι τὸ βιβλίον του ἀντέχει στὴν κριτικὴ εἶναι ἔργο ποὺ σμιλεῦται καὶ τὸ ἀποτέλεσμα φάνηκε ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη ἔκδοσή του. Για τὴν ἐργασία ἀνοίγεται, συνεπῶς, καὶ μιὰ νέα προοπτικὴ: θὰ μπορούσε νὰ καταστεῖ πολὺτιμο καὶ χρηστικὸ ἐργαλεῖο, ἂν σὲ ἐνδεχόμενη νέα ἔκδοση, ποὺ θὰ εἶχε ὑπόψιν τῆς πιά καὶ τὸ ὀλοκληρωμένον ἔργο τοῦ Χατζηδάκη, ἄλλαξε λίγο τὸν προσανατολισμὸν. Νὰ γίνῃ ἓνα ἐπίτομον Λεξικὸ τῶν Ἑλλήνων ἀγιογράφων μὲ πλήρη βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, ὅπου, ἀντὶ γιὰ παράθεσιν γνωστῶν στοιχείων, θὰ περιεῖχε ὅλες τὶς βιβλιογραφικὰς ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατὰ κατηγορίαν (εἰκόνες, τοιχογραφίες κτλ.) ἐπίδοσίν τούς, καθὼς καὶ τὰ συνοδευτικὰ εὑρετήρια στὴ χρηστικὴν αὐτῶν ἀξία, μ' ἓνα ἐπὶ πλέον εὑρετήριο τῶν ἀγιογράφων κατὰ ἐπαγγέλματα. Δὲν συμμερίζομαι ἀπόλυτα τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἓνας «ἐρασιτέχνης» ἀντιμέτωπος μὲ «ἐπαγγελματίας» γι' αὐτὴν τὴν τόσο συγκεκριμένην ἀποστολήν.

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ